

4 Bargonávccahisvuodaoadju ja sosiálaveahkki

Magritt Brustad, professor Dr. scient,
Sámi dearvvašvuodadutkama guovddáš, Romssa universitehta

Čoahkkáigeassu

Eai gávdno makkárga almmuhuvvon dieđut Norgga sámi álbmoga sosiálabálvalusaid ja bargonávccahisvuodaoaju geavaheamis. Dieđut, mat gávdnojit, leat vuodđuduvvon geográfalaš ássanbáikái, iige ovttaskas olbmo dássái čearddalašvuoda registreremiin. Guovlluin, gos Sámedikki ealáhusovdáneami doarjjaortnet (SED) lea doaibman, leat eambo bargonávccahisvuoda penšuvdnaoážžut go olggobealde SED guovlluid davvelis Sáltođuoddara (stuora gávpogat eai leat lohkkon de mielde). Eanemus bargonávccahemiid gávdnat sin gaskkas, geain lea unnimus oahppu, sii leat sihke nissonolbmot ja dievdoolbmot. Dasa lassin leat eanemus dievdoolbmot bargonávccahemiid gaskkas nannámis siskkobealde SED guovllu ja leat persovnnat alimus ahkedásis. Ii leat makkárga erohus sosiálaveahki vuostáiváldin SED- guovlluid siskkobealde ja olggobealde, earret dan ahte ledje eambbogat geat ožžo sosiálaveahki SED guovlluin, go olggobealde daid davvelis Sáltođuoddara.

4.1 Bargonávccahisvuodaoadju

Bargonávccahisvuodaoadju lea lánkanannejuvvon oadjoortnet Norggas. Jurdda bargonávccahisvuodaoajuin lea sihkarastit sisabođu eallinláibái, olbmuide geain sisabohtonákca lea bissovaččat hedjonan buozanvuoda, vahága dahje vigi geažil (NAV, 2010).

4.1.1 Bargonávccahisvuottaoadju Norggas

Norggas lea lassánan dat oassi olbmui, geat ožžot bargonávccahisvuottaoadju. 2008 loahpas ledje birrasii 340 000 olbmo, geat ožžo bargonávccahisvuottaoadju Norggas, 70 000 eambo go 1999. Okta sivva lassáneapmái sáhtá leat ahte álbmogis lea ahkečohkkehus rievdan, muhto vaikko ahkái ii geahčáši ge, de lea goitge čielgasit lassánan. Maŋŋil go 2004 álggahuvvui áigeráddjejuvvon bargonávccahisvuottaoadju, de leat sakka lassánan sii geat leat registrerejuvvon bargonávccaheapmin. Lea eanemus lassánan sin gaskkas guđet leat vuollel 40 jagi. (Bjørngaard et al, 2009).

4.1.2 Geográfalaš iešguđetláganvuodát bargonávccahisvuoda penšuvdnaoažžuid gaskkas Norggas

NAVá rápportaid vuodul leat geográfalaš variašuvnnat sin gaskkas geat ožžot bargonávccahisvuottaoadju Norggas (Bragstad ja Hauge, 2008). Leat gávnahan ahte lea guhkes áiggi vuollai oalle dássedis erohus gaskal iešguđege fylkkaid ja suohkaniid. Eanemus lassáneapmi bargonávccahisvuoda penšuvdnaoažžuin lea leamaš Aust- ja Vest Agderis, Telemárkkus, Vestfoldas, Østfoldas, Hedemárkkus ja Opplánddas lassan dan golmma davimus fylkii. Go obbalaččat geahččá, de leat logut sullii seamma nissoonolbmuid ja dievdoolbmuid gaskkas, earret Finnmárkkus gos nissoonolbmot leat dássálaga rikka gaskamearálašloguin, ja gos dievdoolbmot leat eambo. Akershusas ges leat dievdoolbmot ollu unnit go riikka gaskamearálašlohku. Čilgehus geográfalaš erohusaide bargonávccahisvuottaoadjus lea vuosttažettiin čadnon suohkaniid ahkeerohusaide ja movt dat leat áiggi badjel ovdánan, buohcanruđaid geavaheapmi suohkaniin, netto sisa- ja olggosfárren, bargguhisvuotta ja bargomárkan. Viidasit árvvoštallo geográfalaš erohusaide bargonávccahisvuottaoadjus, sáhtá čatnasit iešguđetlágan áššemeannudeddjiid, doaktáriid ja bargonávccahisvuottaoadju ohcciid guottuide.

BOKSA 1

Bargonávccahisvuodaoadju Norggas ja iešguđetlágan riskafaktorat

Bjørngaard et al lea aiddo báliid almmuhan artihkkala, mas lea obbalaččat geahččan Davviriikkaid dutkamušaid bargonávccahisvuoda penšuvnnaid birra (Bjørngaard et al, 2009). Dan barggus lea gávnnahuvvon oadjoepidemiologiija dutkama bokte Norggas, ahte daid nuoramus ahkejoavkkuin lea nissonolbmui dál stuorit várra šaddat barggonávccaheapmin, go dievdoolbmui. (Epidemiologiija lea oahppu álbmotdearvvašvuoda, dávddaid, siva ja konsekveansa birra, leavvama ja demografiija birra). Duodaštuvvon riskafaktorat šaddat barggonávccahisvuoda penšuvdnaoazžun leat leamaš psykososiála dilálašvuodat, sosionomiija stahtus, oahppu ja ámmátjoavkkut. Eanas guorahallamat čájehit lea guokte gitta golmma geardán eambo várra vuolimus joavkkuin šaddat danin, go buohtastahtá sihke sosioekonomalaš joavkkuid ja oahppodásiid. Ámmátjoavkkut čuhcet eanemus dievdoolbmuide, ja oahppu ges lea stuorimus riska nissonolbmuide. Guorahallamat leat maid čájehan ahte persovnnaide, geat leat badjel 50 jagi, ii čuoza sosioekonomalaš dilli nu garrasit, earenoamážiid nissonolbmuide. Obbalaččat lea daddjon ahte go nuorat bargonávccaheapmin šaddet, de leat sis eará sivat go boarrásiin, muhto dan birra lea áibbas unnán dutkojuvvon. Iešguđetlágan dearvvašvuodamihtut, sihke subjektiiivvalaš ja objektiiivvalaš, leat leamaš mielde iešguđetlágan guorahallamiin eastadan dihte bargonávccahisvuoda penšuvnna.

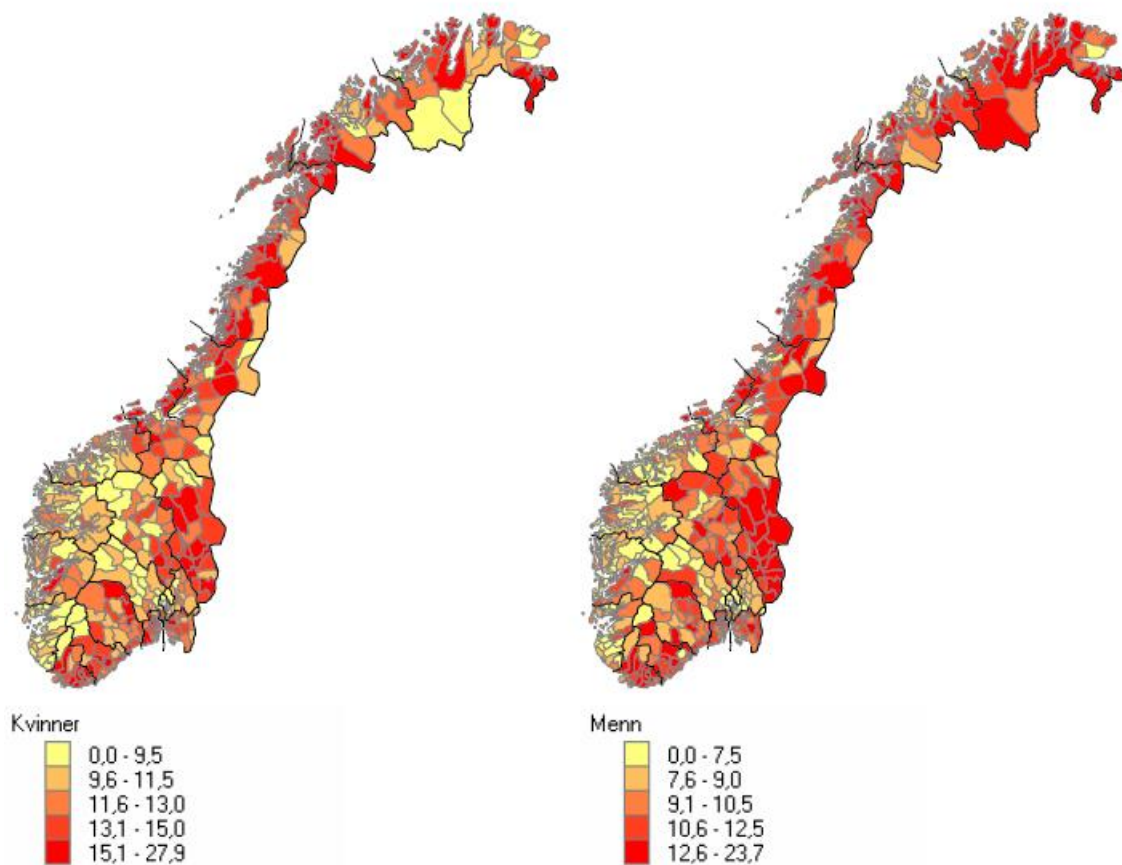
Dieid guorahallamiin leat fuomášan earret eará ahte buoidivuohta, alla varradeaddu, borasdávda ja iežas vásihuvvon heajos dearvvašvuolta (sihke psykalaš ja rumašlaš) ledje mihtilmas laktáseamit dasa ahte lea várra šaddat bargonávccahisvuoda penšuvdnaoazžun. Seamma guoská jus leat váttisvuodat nahkáriiguin, lea lossamiella ja sosiála doarjja váilu. Psykalaš váttut ja deahkke- ja láhttodávddat leat deháleamos medisiinnalaš diagnosat bargonávccahisvuodaoadjui (Bragstad ja Hauge, 2008).

4.1.3 Maid diehtit sámi álbmoga bargonávccahisvuodaoajuin?

Eai gávdno makkárge almmuhuvvon guorahallamat Norggas, mas boahdá ovdan sámi álbmoga bargonávccahisvuodaoaju birra. NAVa loguid ektui

leat stuora erohusat suohkaniid gaskkas geográfalaš guovllus, mii gohčoduvvo Sápmin. Oppalaččat orru čájeheamen ahte siseatnamis leat unnit olbmot, geat šaddet bargonávccaheapmin, go buohtastahtá riddoguovlluin, earenoamážiid nissonolbmuid ektui. (Govva 1).

Kártá 4.1 Odda bargonávccaheami 1000 olbmos riskaálbmogis. Gaskamearálaččat jagiin 2000- 2004. Nissonolbmot ja dievdoolbmot. Juohke sohka bealli sisttisoallá juohke intervála sullii 20 proseanta suohkaniin (Bragstad ja Hauge, 2008).

KILDE: STATENS KARTVERK/NAV

4.1.4 Statistihkalaš guovddášbyrá geográfalaččat juhkkon logut bargonávccahisvuodas

Go Norggas ii leat čearddalaš persovdnaregistar, de ii leat vejolaš našunála oadjoregistaris statistihkaid vuodul oaidnit man ollu ovttaskas olbmot sámi álbmogis ožžot bargonávccahisvuodaoaju. Statistihkalaš guovddášbyrá lea sámi statistihka guorahallanjoavkku ovddas viežžan geográfalaš vuodu mielde daid loguid, mat leat juhkkon olggobeallái ja siskkobeallái Sámedikki ealáhusovdáneami doarjjaortnega (SED). Álbmot, mii orru *olggobealde SED guovlluid*, lea definerejuvvon orrume Davvi-Norggas davábealde Sáltoduoddara, olggobealde SED- guovllu. Gávpogat Áltá, Tromsa, Harstad ja Bådådđjo eai leat lohkkon mielde.

Tabellat čájehit man oallugat ožžo bargonávccahisvuodaoaju iešguđege áigodagain 1992-2004, dasa lassin vel man ollu ledje ođđa vuostáiváldi juohke 1000 ássis golmma áigebottas 1994-2008. Dat oassi geat ožžo bargonávccahisvuoda penšuvnna vassis áigodagain, addá gova das man oallugat álbmogis ožžot diekkár doarjaga. Lohku ođđa vuostáiváldin 1000 ássis definerejuvvon áigebottain, muitala veahá movt oadjovuostáiváldin lassána dahje njiedja.

Dieđuin leat nissonolbmot ja dievdoolbmot sirrejuvvon ja juhkkon agi, oahpu ja orrunbáikki ektui (riddoguvlu/siseanan).

Logut leat dušše almmuhuvvon oassemeriid mielde (1000 olbmo ektui dahje proseanta) ja eai ge leat statistihkalaš analysat dahkkon iskkan dihte livčče go erohusat statistihkalaččat leamaš dehálaččat.

4.1.5 Bargonávccahisvuolta agi ektui

Tabella 1 čájeha nissonolbmuin leamaš unnán njiedjan sin gaskkas, geat ožžo bargonávccahisvuodaoaju áigodagas 1992 gitta 2004 rádjái, sihke siskkobealde ja olggobealde SED guovllu. Muđui lea dat oassi buot áigodagain SED- guovlluin eambo go olggobealde SED- guovlluid davábealde Sáltoduoddara. Dat ahte ollislaš logut eai čájjet seamma njiedjama, sáhttá čilget ahte álbmogis leat boarrásat eambo lassánan dien áigebottas.

Tabella 2 čájeha maiddáa ahte dievdoolbmuid oassi, geat orrot SED guovlluin ja ožžot bargonávccahisvuodaoaju lea eambo go olggobealde guovllu. Diet guoská buot ahkejoavkkuide. Dás oaidnit dan oasi dievdoolbmuid, gea ožžot bargonávccahisvuodaoaju, njejai guhkit áiggi badjel dušše dan boarráseamos ahkejoavkkus.

Tabella 4.1 Oassi bargonávccahisvuodaoaju vuostáiváldin iešgudege áigodagas sihke SED- guovllus ja olggobealde SED- guovllu, nissonolbmot. Logut leat %

Ahki	Áigodagat							
	Oddajagimán nu 1992		Oddajagimán nu 1994		Oddajagimán nu 1999		Oddajagimán nu 2004	
	SED	Ii SED	SED	Ii SED	SED	Ii SED	SED	Ii SED
20-30	1,6	1,1	1,5	0,9	1,7	1,2	1,1	1,1
31-45	8,5	6,3	7,7	5,5	7,5	5,9	7,0	5,4
46-66	38,7	33,1	36,0	31,2	34,1	30,5	33,1	30,7
Oktiibuot	17,4	13,8	16,3	12,9	17,1	13,9	17,7	14,9

Tabella 4.2 Oassi bargonávccahisvuodaoaju vuostáiváldin iešgudege áigodagas sihke SED- guovllus ja olggobealde SED- guovllu, dievdoolbmot. Logut leat %

Ahki	Áigodat							
	Oddajagimán nu 1992		Oddajagimán nu 1994		Oddajagimán nu 1999		Oddajagimán nu 2004	
	SED	Ii SED	SED	Ii SED	SED	Ii SED	SED	Ii SED
20-30	1,8	1,0	1,6	0,9	1,8	1,2	1,8	1,2
31-45	5,7	4,0	5,5	3,7	6,3	4,0	6,0	4,0
46-66	33,4	24,7	29,8	22,2	26,8	20,2	27,8	20,3
Oktiibuot	14,2	9,8	13,1	9,0	13,6	9,3	15,1	10,1

Tabella 3 ja 4 čájehit odđa bargonávccahisvuodaoaju vuostáiváldiid, sihke nissonolbmuid ja dievdoolbmuid viđa jagi áigodagas 1994 gitta 2008 rádjái. Nissonolbmuid, earenoamážit boarráseamos ahkejoavkkus, orru guovlluin

olggobealde SED leat šaddan unnit ođđa bargonávccaheami, muhto diet erohus orui seamma dássái šaddame mañemus ágebottas. Dievdoolbmot ges leat SED guovlluin eambo, go olggobealde SED guovlluid, buot ahkejoavkkuin olles áigodagas šaddame ođđa bargonávccaheami. Ahkejoavkkus 45 jagi dahje nuorat leat bargonávccahisvuodaoaju vuostáiváldit measta beliin unnon dan mañemus ágebottas (2004-2008), go buohtastahtá dan guovtti ovddit viđa jagi ágebottaiguin. Ahkejoavkkus 46-66 jáhkásáččaid gaskkas leat unnon áigodaga botta, muhto dat ii lean nu ollu.

Tabealla 4.3 Ođđa bargonávccahisvuodaoaju vuostáiváldi (1000 ássis)iešgudege áigodagain sihke SED- guovllus ja olggobealde SED- guovllu, nisnonolbmot.

	Áigodat					
	1994 -1998*		1999 – 2003**		2004 – 2008***	
Ahki	SED	Ii SED	SED	Ii SED	SED	Ii SED
20-30	12,5	12,9	7,7	9,6	8,4	4,9
31-45	44,9	49,5	37,8	36,7	18,6	15,3
46-66	106,0	117,3	106,5	117,9	96,3	98,9
Oktiibuot	57,7	61,8	58,6	60,0	51,9	47,4

* áigodat lea guovvamánus 1994 gitta ođđajagimánnui 1999

** áigodat lea guovvamánus 1999 gitta ođđajagimánnui 2004

*** áigodat lea guovvamánus 2004 gitta juovlamánnui 2008

Tabealla 3.4 Ođđa bargonávccahisvuodaoaju vuostáiváldi (1000 ássis)iešgudege áigodagain sihke SED- guovllus ja olggobealde SED- guovllu, dievdoolbmot

	Áigodat					
	1994 -1998*		1999 – 2003**		2004 – 2008***	
Ahki	SED	Ii SED	SED	Ii SED	SED	Ii SED
20-30	11,7	10,3	10,1	8,2	5,0	6,1
31-45	37,9	26,9	33,1	23,9	18,5	13,9
46-66	109,2	104,4	121,7	102,0	104,7	87,9
Oktiibuot	55,9	47,8	63,8	49,1	54,9	42,8

* áigodat lea guovvamánus 1994 gitta ođđajagimánnui 1999

** áigodat lea guovvamánus 1999 gitta ođđajagimánnui 2004

*** áigodat lea guovvamánus 2004 gitta juovlamánnui 2008

4.1.6 Bargonávccahisvuolta oahppodási ektui

Tabella 5 ja 6 čájeha bargonávccahisvuoda oahpu guhkkodaga ektui, almmuhuvvon iešguđege áigodagain 1992-2004. Dan joavkkus, geain lea oaneheamos oahppoguhkkodat, gávdnat eanemus bargonávccahemiid sihke dievdoolbmuid ja nissonolbmuid gaskkas. Diekkár minsttar bohtá eambo čielgasit ovdan SED siskkobealde, earenoamážiid dievdoolbmuid gaskkas. Logut čájehit sihke nissonolbmuin ja dievdoolbmuin, geain ii leat eará go vuoddoskuvlaoahppu, ii leat guhkit áiggi badjel dovdomassii rievdan dien áigodagas. Olbmuin, geain lea joatkkaskuvlaoahppu, lea guhkit áigge badjel muttágit lassánan sihke nissonolbmuid ja dievdoolbmuid gaskkas. Sis, geain lea alitoahppu, lea beliin lassánan bargonávccahemiid lohku 1992 gitta 2004 rádjái, sihke nissonolbmuid ja dievdoolbmuid gaskkas. Diet minsttar lea seammalágan SED siskkobealde ja olggobealde. Dan sáhtá čilget dainna ahte leat lassánan boarrásat, geain lea alitoahppu dien áigodagas.

Tabella 4.5 Oassi bargonávccahisvuoda penšuvdnaoážžuin oahppodási ektui iešguđege áigodagain SED siskkobealde ja olggobealde, dievdoolbmot. Logut leat %

Oahppu	Áigodagat							
	Oddajagimánnu 1992		Oddajagimánnu 1994		Oddajagimánnu 1999		Oddajagimánnu 2004	
	SED	Ii SED	SED	Ii SED	SED	Ii SED	SED	Ii SED
Vuoddosk	14,2	11,4	13,4	10,8	13,4	10,8	14,3	11,1
Joatkka sk.	8,1	6,0	7,7	5,7	9,6	6,6	10,8	7,9
Alit oahp. (oanehis/guhkes)	1,9	1,7	2,1	1,6	2,4	2,4	5,2	3,2
Ii almmuhan / ii makkárge oahp.	1,3	0,9	1,1	0,9	0,8	0,8	1,0	0,7

Tabealla 4.6 Oassi bargonávccahisvuoda penšuvdnaoažžuin oahppodási ektui iešgudege áigodagain SED siskkobealde ja olggobealde, nisssonolbmot. Logut leat %

Oahppu	Áigodagat							
	Oddajagimá nnu 1992		Oddajagimá nnu 1994		Oddajagimá nnu 1999		Oddajagimá nnu 2004	
	SED	Ii SED	SED	Ii SED	SED	Ii SED	SED	Ii SED
Vuoddosk	15,7	13,6	15,2	13,2	15,4	13,7	15,6	14,1
Joatkkask	8,9	7,9	8,9	7,8	11,4	10,0	12,8	12,3
Alit oahp. (oanehis/guhkes)	2,3	2,7	2,1	2,5	3,5	3,4	5,1	4,6
Ii almmuhan/ii makkárge oahp.	1,2	0,8	1,0	0,7	1,0	0,6	1,0	0,6

4.1.7 Bargonávccahisvuolta orrunbáikki ektui rittus dahje siseatnamis

Tabealla 7 ja 8 čájeha bargonávccahisvuoda penšuvdnaoažžuid orrunbáikki ektui rittus dahje siseatnamis iešgudege áigodagas gaskal 1992 ja 2004. Logut leat juhkkon guovlluide SED siskkobealde ja olggobealde, ja ahkejoavkkuide badjel dahje vuollel 30 jahkásaččaide. Dievdoolbmui 30 jahkásaččain ja nuorabuin, geat orrot SED guovllus, ii leat erohus gaskal riddoguovlluid ja siseatnama. Dievdoolbmui, boarráseappot go 30 jagi, leat riddoguovllus siskkobealde SED guovllu eambo bargonávccahisvuoda penšuvdnaoažžut go siseatnamis. SED guovlluin leat muđui eambbogat geat ožžot bargonávccahisvuoda penšuvnna. Dovdo hui bures dievdoolbmui siseatnamis. Diet minstar lea leamaš oalle dásset olles dan áigodagas. Nisssonolbmui, geat ožžot bargonávccahisvuoda penšuvnna, eai leat stuora erohusat gaskal siseatnama ja riddoguovllu dien guovtti ahkejoavkkus. Sáhtá orrut nu ahte nuorra nisssonolbmot leat eambo siseatnamis go rittus, muhto dat sáhtá dásálaga šaddat loahpas dien áigodaga. Nisssonolbmuid bealis, badjel 30 jagi, orru leamen ahte rittus leat eambo bargonávccaheami, muhto dat maiddái šaddá dásálaga loahpas áigodaga.

Guovlluin, olggobealde SED, leat mihá eambo bargonávccaheami rittus, go siseatnamis, dievdoolbmuid gaskkas, geat leat badjel 30 jagi.

Tabella 4.7 Oassi bargonávccahisvuoda penšuvdnaoážžuin orrunbáikki ektui (riddu vs. siseanan) iešgudege ágebottas SED siskkobealde ja olggobealde, nisssonolbmot. Logut lea %

		Áigodagat							
		Oddajagimá nnu		Oddajagimá nnu 1994		Oddajagimá nnu 1999		Oddajagimá nnu 2004	
		SED	Ii SED	SED	Ii SED	SED	Ii SED	SED	Ii SED
Riddogu ovlu	30 -	0,6	0,5	0,6	0,4	0,6	0,5	0,4	0,5
	31 +	17,3	15,2	16,2	14,4	16,4	14,7	16,7	15,4
Siseanan	30 -	1,0	0,4	0,8	0,4	0,8	0,6	0,1	0,6
	31 +	15,1	10,5	14,0	9,6	13,2	12,1	12,5	14,3

Tabella 4.8 Oassi bargonávccahisvuoda penšuvdnaoážžuin orrunbáikki ektui (riddu vs. siseanan) iešgudege ágebottas SED siskkobealde ja olggobealde, dievdoolbmot. Logut lea %

		Áigodagat							
		Oddajagimá nnu 1992		Oddajagimá nnu 1994		Oddajagimá nnu 1999		Oddajagimá nnu 2004	
		SED	Ii SED	SED	Ii SED	SED	Ii SED	SED	Ii SED
Riddogu ovlu	30 -	0,8	0,5	0,7	0,4	0,7	0,5	0,7	0,5
	31 +	15,6	12,9	14,3	11,8	14,4	11,5	15,4	12,0
Siseanan	30 -	0,7	0,1	0,6	0,2	0,8	0,5	0,5	0,2
	31 +	13,4	7,7	12,7	6,9	11,3	7,3	11,5	9,4

4.2 Sosiálaveahkki

Sosiálaveahkki lea láhkanannejuvvon ortnet, mii galgá sihkkarastit buohkaide doarvái ruđa birgejumái. Dát lea oaivvilduvvon leat gaskaboddosaš veahkki, mii galgá veahkehit vuostáiváldi šaddat ekonomalaš iešbirgejeaddjin (NAV, 2010).

4.2.1 Sosiálaveahkki Norggas

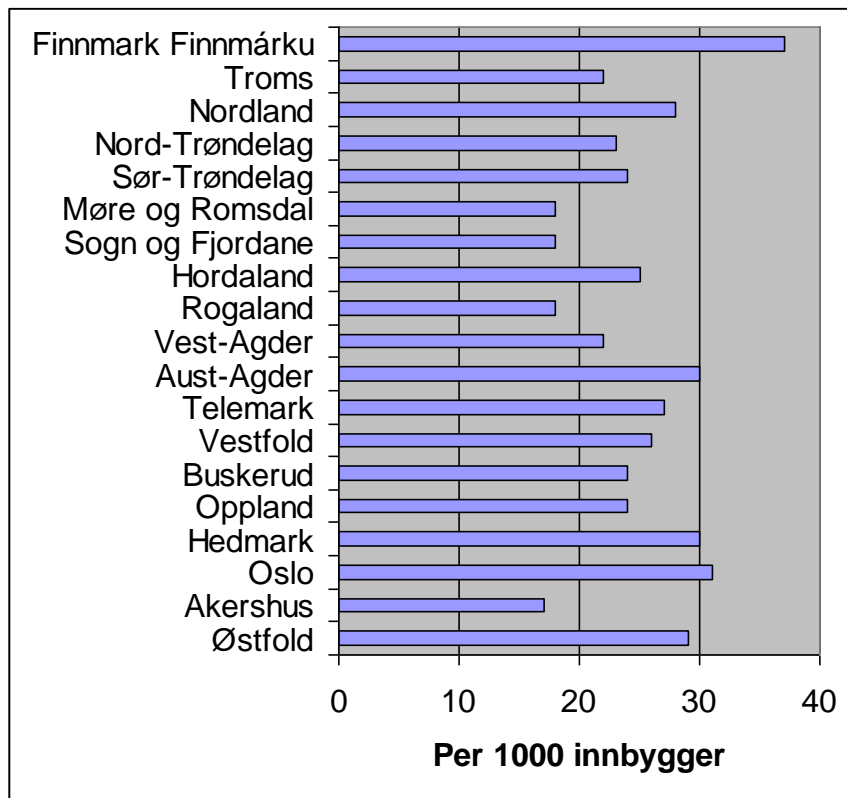
2008 ledje oktiibuot 109 300, geat vuostáiválde ekonomalaš sosiálaveahki Norggas. Sosiálaveahki vuostáiváldit lohku lei alimusas 1993, go dalle ledje lagabui 165 000 vuostáiváldi, ja dan rájes lea diet lohku njiedjan. 2007 gitta 2008 rádjái bisánii njiedjan.

Riikkadásis čájehit logut sullii 25 proseanta sosiálaveahki vuostáiváldin leat agis 30-39 jahkásaččat. Diet proseantalohku lea bisson dássedin mañemus 20 jagi. Ahkejoavku 20-29 jahkásaččat leat ain eanemus, leat lagabui 30 proseanta, geat vuostáiváldet sosiálaveahki. 2008 orui dien joavkku lohku unnume, seammás go šadde eambo vuostáiváldit gaskal 40 ja 67 jahkásaččat (40% vuostáiváldin 2008) (SGB, 2010). Oppalaččat leat oaidnán sosiálaveahki leat garrasit čadnon bargomárganii, mii mearkaša ahte go lea unnán barguhisvuolta, de unnu maid dárbu sosiálaveahkkái.

4.2.2 Geográfalaš erohusat Norgga sosiálaveahkivuostáiváldin

Našunála logut čájehit erohusaid fylkkain, sin ektui geat ožžot sosiálaveahki (Govva 2). Leat ovdamearkka dihte beali eambo vuostáiváldit Finnmárkkus go Akershusas. Finnmárkkus leat maid daid mañemus jagiid eanemus lassánan vuostáiváldit, ja olggosgolut sosiálaodjui leat leamaš eanemus, seammás go Vest-Agderis ja Buskerudas leat eanemus njiedjan diet logut.

**Govadat 4.1 Fylkkaid mielde oassi olbmuin geat ožžo sosiálaveahki 2008.
Gáldu: SGB**

4.2.3 Maid diehtit sámi álbmoga sosiálaveahki vuostáiváldiid birra?

Eai gávdno makkárge almmuhuvvon dutkamát Norggas, mat čájehit man ollu sámi álbmogis vuostáiváldet sosiálaveahki.

4.2.4 Statistihkalaš guovddášbyrá geográfalaččat juhkon logut sosiálavuostáiváldiin

Almma čearddalaš persovdnaregistara haga, nugo go bargonávccahisvuodaoajus, ii leat vejolaš riikkadási oadjoregistara vuodul oaidnit statistihkain man oallugat sámi álbmogis ožžot sosiálaveahki. Statistihkalaš guovddášbyrá lea dan dihte *Sámi statistihka guorahallanjoavkku* ovddas viežžan geográfalaš vuodu mielde daid loguid,

odđa sosiálaveahki vuostáiváldin, mat leat juhkkon orrunbáikki ektui guovlluide siskkobealde ja olggobealde Sámedikki ealáhusovdáneami doarjjaortnega (SED). Álbmot, mii orru *olggobealde SED guovlluid*, lea definerejuvvon orrume Davvi-Norggas davábealde Sáltođuoddara, olggobealde SED- guovllu. Gávpogat Áltá, Tromsa, Harstad ja Bådådđjo eai leat lohkkon mielde.

Tabellat čájehit man oallugat ožžo sosiálaveahki iešgudege áigodagain 1992-2004, dasa lassin vel man ollu ledje odđa vuostáiváldi juohke 1000 ássis, golmma áigebottas 1994-2008. Sii, geat ožžo sosiálaveahki vissis áigodagain, addá gova das man oallugat álbmogis ožžot diekkár doarjaga. Lohku odđa vuostáiváldin 1000 ássis, definerejuvvon áigebottain, muitala veahá movt sosiálaveahki vuostáiváldin lassána dahje njiedja.

Dieđuin leat nissonolbmot ja dievdoolbmot sirrejuvvon ja juhkkon agi, oahpu ja orrunbáikki ektui (riddoguovlu/siseanan).

Logut leat dušše almmuhuvvon oassemeriid mielde (1000 olbmo ektui dahje proseanta) ja eaige leat statistihkalaš analysat dahkkon iskkan dihte livčče go erohusat statistihkalaččat leamaš dehálaččat.

4.2.5. Oassi sosiálaveahki vuostáiváldin agi ektui

Tabella 9 ja 10 čájehit dan oasi sosiálaveahki vuostáiváldiin, siskkobealde ja olggobealde SED guovlluid davábealde Sáltođuoddara. Obbalaččat bohtá ovdan, ahte dain guovlluin leat eambo dievdoolbmot, nissonolbmuid ektui, geat vuostáiváldet eambo sosiálaveahki. Sihke nissonolbmuid ja dievdoolbmuid gaskkas leat nuoramus ahkejoavku, geat eanemus vuostáiváldet sosiálaveahki. 2004 ledje sullii golbma ja bealle proseanta dievdoolbmuid agis 20-30 jahkásaččain, geat vuostáiválde sosiálaveahki, sihke siskkobealde ja olggobealde SED guovlluid davábealde Sáltođuoddara. Nissonolbmuid vástideaddji oasis lei dušše sullii bealli. Dievdoolbmuid badjel 30 jagi ledje veahá eambbogat geat vuostáiválde sosiálaveahki SED guovlluin, go buohtastahtá olggobealde SED guovlluiguin, sihke 1999 ja 2004. Muđui gal eai lean stuora erohusat dain guovlluin.

Tabella 4.9 Oassi sosiálaveahki vuostáiváldiiguin iešgudege áigodagas siskkobealde ja olggobealde SED guovlluid, nissonolbmot. Logut leat %.

Ahki	Áigodagat							
	Oddajagimán nu 1992		Oddajagimán nu 1994		Oddajagimán nu 1999		Oddajagimán nu 2004	
	SED	Ii SED	SED	Ii SED	SED	Ii SED	SED	Ii SED
20-30	2,1	2,6	2,0	2,2	2,0	1,7	1,7	2,1
31-45	1,6	1,5	1,2	1,3	1,5	1,2	1,4	1,4
46-66	0,6	0,7	0,7	0,6	0,5	0,5	0,7	0,5
Oktiibu ot 20-66 jagi	1,4	1,6	1,3	1,3	1,2	1,1	1,2	1,2

Tabella 9.10 Oassi sosiálaveahki vuostáiváldiiguin iešgudege áigodagas siskkobealde ja olggobealde SED guovlluid, dievdoolbmot. Logut leat %.

Ahki	Áigodagat							
	Oddajagimán nu 1992		Oddajagimán nu 1994		Oddajagimán nu 1999		Oddajagimán nu 2004	
	SED	Ii SED	SED	Ii SED	SED	Ii SED	SED	Ii SED
20-30	2,6	3,5	2,1	2,9	2,6	2,6	3,5	3,7
31-45	2,3	2,1	2,4	2,0	2,4	1,9	2,7	2,4
46-66	1,2	0,8	0,9	0,8	1,5	0,7	1,4	1,0
Oktiibu ot 20-66 jagi	2,0	2,1	1,8	1,9	2,1	1,6	2,3	2,1

Logut odđa sosiálavuostáiváldiin iešgudege vihttajagi áigebottas (tabella 11 ja 12) čájehit, ahte SED guovlluin leat eambbo go olggobealde SED guovllu, sihke nissonolbmuid ja dievdoolbmuid ektui. Leat mihá eambbo ahkejoavkkus vuollel 30 jahkásaččaid, geat ožžot sosiálaveahki, ja unnimus fas dan boarráseamos ahkejoavkkus. Sihke nissonolbmuid ja dievdoolbmuid bealis leat veaháziid mielde unnon odđa sosiálaveahki vuostáiváldit dan golmma áigebottas, nugo tabella čájeha. Dien sáhtta belohakkii čilget go bargguhisvuolta lea njiedjan seamma áigodagas.

Tabealla 4.11 Ođđa sosiálaveahki vuostáiváldit (1000 ássis)iešgudege áigebottain SED siskkobealde ja olggobealde, nissonolbmot.

	Áigodat					
	1994 -1998*		1999 – 2003**		2004 – 2008***	
Ahki	SED	Ii SED	SED	Ii SED	SED	Ii SED
20-30	165,6	137,5	137,8	113,6	128,5	92,9
31-45	110,6	76,5	103,5	71,0	94,5	61,4
46-66	58,7	38,0	54,7	30,4	45,2	27,5
Oktiibuot	107,9	81,6	92,1	67,0	79,2	54,5

* áigodat manná guovvamánus 1994 gitta ođđajagimánnui 1999

** áigodat manná guovvamánus 1999 gitta ođđajagimánnui 2004

*** áigodat manná guovvamánus 2004 gitta juovlamánnui 2008

Tabealla 4.12 Ođđa sosiálaveahki vuostáiváldit (1000 ássis) iešgudege áigebottain SED siskkobealde ja olggobealde, dievdoolbmot.

	Áigodat					
	1994 -1998*		1999 – 2003**		2004 – 2008***	
Ahki	SED	Ii SED	SED	Ii SED	SED	Ii SED
20-30	177,9	138,2	142,0	113,4	137,6	101,5
31-45	138,3	83,0	108,4	76,1	103,0	64,2
46-66	66,6	40,8	66,5	37,4	60,5	32,8
Oktiibuot	124,1	85,7	99,6	71,4	91,0	59,6

* áigodat manná guovvamánus 1994 gitta ođđajagimánnui 1999

** áigodat manná guovvamánus 1999 gitta ođđajagimánnui 2004

*** áigodat manná guovvamánus 2004 gitta juovlamánnui 2008

4.2.6. Sosiálaveahkki ja oahppu

Tabealla 13 ja 14 čájehit eanemus sosiálavuostáiváldit leat sii, geain lea dušše vuodđoskuvlaoahppu, mii lea eanemus dievdoolbmuid gaskkas. Dan guovtti vuosttáš áigodagas čájeha tabealla 13, ahte dievdoolbmot, geat orrot SED guovllus, ja geain lea dušše vuodđoskuvla dásis oahppu, ožžo unnit sosiálaveahki, go dievdoolbmot olggobealde guovllu. Loahpas dien áigodaga ii leat šat diet minstar.

Nissonolbmuid bealis orui maid čájehuvvome sosiálavuostáiváldit lohku, geain lei dušše vuodđoskuvla dásis oahppu, lei unnit SED siskkobealde

álggus dan áigodaga, go buohtastahtá guovllu olggobeliin, muhto loahpas dan áigodaga ii leat šat nie.

Tabealla 4.13 Oassi sosiálavuostáiváldin oahppodási ektui iešgudege áigebottain SED siskkobealde ja olggobealde, dievdoolbmot. Logut leat %

	Áigodagat							
	Oddajagimá nnu 1992		Oddajagimá nnu 1994		Oddajagimá nnu 1999		Oddajagimá nnu 2004	
	SED	Ii SED	SED	Ii SED	SED	Ii SED	SED	Ii SED
Oahppu								
Vuoddosk	2,3	2,6	2,1	2,5	2,6	2,4	2,9	3,1
Joatkkask	1,2	1,2	1,1	1,1	1,1	0,9	0,9	0,9
Alit oahppu (oanehis/guhkes)	0,4	0,4	0,4	0,4	0,3	0,4	0,2	0,4
Ii almmuhan/ii makkárge oahppu	0,2	0,6	0,2	0,5	0,2	0,3	0,8	1,0

Tabealla 4.14 Oassi sosiálavuostáiváldin oahppodási ektui iešgudege áigebottain SED siskkobealde ja olggobealde, nissonolbmot. Logut leat %

	Áigodagat							
	Oddajagimá nnu 1992		Oddajagimá nnu 1994		Oddajagimá nnu 1999		Oddajagimá nnu 2004	
	SED	Ii SED	SED	Ii SED	SED	Ii SED	SED	Ii SED
Oahppu								
Vuoddosk	1,5	1,9	1,4	1,7	1,2	1,3	1,4	1,5
Joatkkask	0,9	1,0	1,0	0,9	0,9	0,7	0,8	0,7
Alit oahppu (oanehis/guhkes)	0,2	0,2	0,4	0,2	0,2	0,2	0,1	0,1
Ii almmuhan/ii makkárge oahppu	0,1	0,2	0,1	0,2	0,1	0,2	0,3	0,5

Tabealla 4.15 ja 4.16 čájehit man ollu leat sosiálavuostáiváldit orrunbáikki ektui (riddoguovlu/siseanan) ahkejoavkkuin 30 jagi dahje nuorabut ja badjel 30. Orru ahte siseatnamis SED guovllus ledje unnit, go riddoguovllus, nuorra nissonolbmot, geat dárbbášedje sosiálaveahki, seammás go SED siseatnamis ledje eambo go riddoguovllus, nissonolbmot badjel 30 jagi, geat dárbbášedje sosiálaveahki. Diet minstar rievdá 1999. Siseatnan guovlluin olggobealde SED ledje ollu unnit sosiálavuostáiváldit, go SED siseatnamis sihke nissonolbmuin ja dievdoolbmuin. Nissonolbmuin ja dievdoolbmuin riddoguovlluin ii lean stuora erohus SED siskkobealde ja olggobealde.

Tabealla 4.15 Oassi sosiálavuostáiváldin orrunbáikki ektui (riddoguovlu/siseanan) iešgudege áigebottain SED siskkobealde ja olggobealde, nissonolbmot. Logut leat %.

		Áigodagat							
		Oddajagimá nnu 1992		Oddajagimá nnu 1994		Oddajagimá nnu 1999		Oddajagimá nnu 2004	
		SED	Ii SED	SED	Ii SED	SED	Ii SED	SED	Ii SED
Riddoguovlu	30 -	1,1	1,1	1,1	1,0	0,9	1,0	0,8	1,0
	31 +	0,9	0,8	0,7	0,8	0,8	0,7	0,8	0,8
Siseanan	30 -	0,7	1,0	1,1	0,6	0,6	0,4	0,7	0,3
	31 +	1,2	0,2	1,1	0,4	0,5	0,4	0,6	0,3

Tabella 4.16 Oassi sosiálavuostáiváldin orrunbáikki ektui (riddoguovlu/siseanan) iešgudege áigebottain SED siskkoabealde ja olggobealde, dievdoolbmot. Logut leat %.

		Áigodagat							
		Ođđajagimá nnu 1992		Ođđajagimá nnu 1994		Ođđajagimá nnu 1999		Ođđajagimá nnu 2004	
		SED	Ii SED	SED	Ii SED	SED	Ii SED	SED	Ii SED
Riddoguovlu	30 -	1,4	1,6	1,3	1,3	1,2	1,3	1,6	1,8
	31 +	1,3	1,2	1,2	1,2	1,4	1,1	1,6	1,4
Siseanan	30 -	1,2	0,7	0,6	0,6	1,3	0,5	1,4	0,9
	31 +	2,5	0,6	2,2	0,4	2,4	0,3	1,8	0,5

4.3 Čoahkkáigeassu, kommentárat ja ávžžuhus viidásit dutkamii

Jurdda dainna kapihttaliin lea leamaš systematiseret ja kommenteret statistihkaid, main čájehit man ollu leat bargonávccahisvuoda penšuvdnaoážžut ja sosiálavuostáiváldit sámi álbmogis. Sivas go váilot čearddalašvuoda dieđut ovttaskas olbmo dásis, de leat dieđut vuodđuduvvon geográfalaš ássanbáikki ektui, gávnnahan dihte sámi gullelašvuoda. Go dulko dieđuid, de ferte diekkár ráddjehusaid váldit vuhtii, go sámi álbmoga ektui geahččá bohtosiid. Oppalaččat bohtá ovdan, ahte SED guovlluin eai leat seamma ollu lassánan bargonávccahisvuoda penšuvdnaoážžut, go dat mii leat registrerejuvvon Norggas, dien áigodagas go dieđuid leat čohkken. SED guovlluin leat goitge eambo bargonávccahisvuoda penšuvdnaoážžut go olggobealde guovllu davábealde Sáltoduoddara (stuora gávppogat eai leat lohkkon mielde). Eanemus bargonávccahemiid gávndat dan joavkkus, geain lea unnimus oahppu, sihke nissonolbmuid ja dievdoolbmuid gaskkas. Dasa lassan leat eanemus dievdoolbmot siseatnamis SED guovllus ja olbmot dan alimus ahkejoavkkus, geat ožžot bargonávccahisvuodaoaju.

Eanemus sosiálaveahki vuostáiváldiid gávdnat nissonolbmuid gaskkas, geat leat 30 jagi ja nuorabut. Dievdoolbmot leat sullii seamma máde 20-30 jahkásaččain go 31-45 jahkásaččain. Eai leat stuora erohusat sosiálaveahki vuostáiváldiin SED siskkobealde ja olggobealde, earret go dat ahte odđa sosiálavuostáiváldit ledje eambo SED guovlluin, go olggobealde guovlluid davábealde Sáltođuoddara. Eanemus sosiálaveahki vuostáiváldiid gávdnat sin gaskkas, geain lea oaneheamos oahppoguhkkodat. Dien minstara ektui eai lean makkárge erohusat SED siskkobealde ja olggobealde. Ledje mihá eambo dievdoolbmot, geat orro siseatnamis SED guovllus, go olggobealde guovllu, geat ožžo sosiálaveahki. Okta dehálaš ráddjehus dieđuin, maid leat almmuhan, lea ahte eai leat iskkan statistihkalaččat. Statistihkalaš guorahallamis gos iešguđetlágan variábelat (ahki, sohkabealli, geografii ja oahppu) leat vudolaččat guorahallon, addet buoret gova dieid dilálašvuodaid ovtastusain ja riska oažžugoahit bargonávccahisvuodaoaju dahje sosiálaveahki.

Jus galggašii sáhttit čilget sivaidda sámi álbmoga iešguđetlágan birgejumiin ja eallindiliin bargonávccahisvuodaoaju ektui ja sosiálaveahki geavaheamis, de lea dárbu dutkat čearddalašvuodadieđuid ovttaskas olbmo dásis. Diet livčče mávssolaš, go galgá gozihit movt sámi álbmot geavaha oadjuorudaid, ja livčče maid dárbbalaš dan oktavuodas go galgá bidjat johtui eastadan doaimmaid.

Referánsat

Bjørngaard JH, Krokstad S, Johnsen R, Karlsen AO, Pape K, Støver M, et al. (2009) Epidemiologisk forskning om uførepensjon i Norden. *Nor J Epidemiol*;103-14.

Bragstad T og Hauge L (2008). Geografisk variasjon i uførepensjonering 1997-2004 . NAV rapport Nr 4.

NAV (2010). <http://www.nav.no/Pensjon>, lasihuvvon miessemánus, 2010

Statistihkalaš guovddášbyrå (2010). <http://ssb.no/soshjelpk>, lasihuvvon miessemánus, 2010